

С. С. Түсіпбеков,
мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының
аға оқытушысы, полиция подполковнигі
(Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы)

АДАМ ЖӘНЕ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ БІРҚАТАР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ел болғаннан кейін оның Басшысы және Негізгі заңы мен басқа да сол елді басқару жұмысын үйлестіру, адам мен азаматтардың өмір сүруін қамтамасыз ету үшін заңдылықтарының болуы шарт. Біздің қазақ елін ерте замандардан бері хан басқарып, заңдылықтары Жеті жарғы заңымен реттеліп, билікті тек билер мен ақсақалдар жүргізген, тәуелсіздігін батырлар қорғаған. Ал қазіргі кезде елімізді басқару жүйесі негізінен алғанда сол баяғы заманға бір табан жақын болғанымен, талай сатылардан өтіп, жетіліп, адам мен азаматтардың құқықтарының сақталуына көп көңіл бөлінуде.

Егемендігімізді алған жылдан бастап өзіміздің Ата Заңымыз — Конституциямызды қабылдап, онда елімізді басқару жүйесін анықтап, құқықтық, зайырлы мемлекет болуға қол жеткіздік. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Еліміздің Негізгі заңы азаматтарымыздың дәулетті де бақытты өмір сүруін, олардың тәуелсіз, экономикасы өркендеген мемлекет құру жолындағы әрбір қадамын реттейтін басты құжат болып қала береді» деп атап көрсетті¹.

Қазақстан Республикасының Конституциясы — демократиялық, адамзаттық даму жолына орныққан қоғамның және мемлекеттің негізгі, басты құжаты. Қазақстан Республикасының 1995 жылдың 30 тамызында республикалық референдумда қабылданған Конституциясының 1-бабында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы — адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары», — деп айқындалған. Адам құндылықтары мен бостандықтарын асқақтату, оларды ең жоғары құндылық деп мойындау демократияны дамытудың үлгісі болып табылады. Сондықтан жеке адамның құқықтық мәртебесі демократияның институттарымен тікелей байланысты. Бұл қағида негізінен VII—VIII ғасырларда Орта ғасырлық саяси құқықтық жүйеге, әсіресе, Еуропада кең етек жайған жазалауға қарсылық білдіруден туындады. Буржуазиялық қатынастар қалыптасып келе жатқан Еуропа елдерінде жаңа күш — буржуазия табы билікке ұмтылу барысында адам құқықтарының аяққа тапталмай, олардың мызғымас болып, ең жоғары құндылықтар екенін саяси құқықтық ой пікірде асқан мақтанышпен паш етті. Атап айтқанда, өмір сүру құқығы, меншікке ие болу, жеке адамның құқықтарына қол сұқпау, дін, сөз бостандықтары, тең құқылық сияқты адамдардың құқықтарын табиғи деп жариялады, оларды қорғау, қамтамасыз ету адамның шыққан әлеуметтік тегіне байланысты емес, адам болғандығынан қамтамасыз етілуі тиіс делінді.

Қазақстанның саяси құқықтық ой пікірінде адам құқықтарының мызғымастығы, тиімді қорғалуы туралы идеялар XX ғасырдың басында тұңғыш рет «Қарқаралы петициясында» (1905 ж.) өзінің шешімін тапты. Адам құқықтарының табиғи екені және олардың ең жоғары құндылық болуы қажеттігі жөнінде 1911 жылы ірі реформатор, қоғам қайраткері, демократ Б. Сыртанов (1866—1914 жж.) өзінің «Қазақ елінің уставында» нақтылы, концептуалдық мағынада жариялады. Мұнда: «Қазақ елінде адам баласының бәрі тең құқылы. Дініне, қанына, тегіне, нәсіліне қарап адамдарды қорлауға жол жоқ. Адам тек закон, һәм құдай алдында жауап береді. Қазақ елінде адам балалары бостандықта, теңдікте һәм бақытты өмір сүруге құқығы бар», — делінген.

Адам құқығы табиғи құқықтан туындайды және ол барлық адам баласына туа біткен қасиет ретінде танылады. Олар өмір сүру, бостандық, езгіге қарсы тұру, бақытты болуға ұмтылу. Бұл қасиеттер бүкіл адамзаттың ажырамайтын құқықтары деп танылады. Сонымен қатар, «азамат құқығы» деген де ұғым бар. «Азамат» сөзі адамның арнайы бір мемлекетпен құқық пен міндет арқылы тікелей байланыста екенін аңғартады. Кейбір

мемлекеттің Конституциялары табиғи құқықтан туындайтын адам құқықтарының барлық талаптарын мойындамаулары мүмкін. Белгілі заңгер ғалым А. К. Котов былай деп атап көрсеткен: «Жалпы социологиялық категория «адам құқығы» мен мемлекеттік құқықтық ұғым «азамат құқығының» байланыста болуы — табиғи жағдай. Олардың арасындағы айырмашылық — адам құқығы мемлекеттің мойындауынан тыс бола береді. Олар дүниежүзілік қауымдастықпен гуманистік құндылық ретінде мойындалған. Негізінде, адам құқығын сыйлайтын мемлекет олардың негізгілерін өз Конституцияларында бекітеді, сонымен қатар, күнделікті заңнамаларда тәптіштейді»¹¹.

Қазақстан Республикасын адам және азамат құқығын құрметтеп сыйлайтын мемлекет ретінде айқындайтын бірден-бір белгі — Қазақстан аумағын мекендейтін халық мүддесінің мемлекет мүддесінен үстем тұруы, оған басымдылықтың берілуі. Конституцияның 12-бабына сәйкес Қазақстан Республикасында адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады.

Адамның жеке азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруда басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс. Адам құқықтары қоғамдық қатынастармен тығыз байланыста болады және соған байланысты арнайы топтарға жіктеледі.

Заң ғылымдарының докторлары С. Өзбекұлы және Ө. Қопабаевтың 2006 жылғы «Жеті жарғы» баспасында шыққан «Мемлекет және құқық теориясы» оқулығында олар былай жіктеледі:

1. Жеке құқықтар мен бостандықтар.
2. Саяси құқықтар мен бостандықтар.
3. Әлеуметтік-экономикалық және мәдени құқықтар мен бостандықтар.

Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтардың жеке құқықтары мен бостандықтарын демократиялық сипатта жариялайды және «адам және азамат» деген тарауда нақтылы сипатталған.

а) Өмір сүру құқығы (15-бап) «Әркімнің өмір сүруге құқығы бар. Ешкімнің адам өмірін қиюға хақысы жоқ».

б) Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар (13-бап). Жеке адамның заң қорғайтын құқықтары мен бостандықтарына, мүдделеріне қол сұғылған жағдайда сот арқылы қорғалады.

в) Қажетті қорғану құқығы (13-бап). Әрбір адам және азамат заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдерді қолданып, қорғануға құқығы бар. Атап айтқанда, жеке меншікті, өмірін, денсаулығын.

г) Әркім өзінің жеке басының бостандығына құқығы бар (16-бап). Қазақстан Республикасында соттың санкциясыз ешкімді қамауға алуға немесе тұтқындауға жол берілмейді.

д) Адамның қадір-қасиетін қорғау құқығы (17-бап). Мемлекетте ешбір азаматты азаптауға, оған қарсы қатыгездік, зорлық-зомбылық жасауға тыйым салынады. Мұндай әрекетке барғандар заң алдында қатаң жауапқа тартылады және т. б.

Саяси құқықтар мен бостандықтар:

а) Сөз бостандығы құқығы. Әркім заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқылы (20-бап).

б) Қазақстан Республикасының азаматтары бейбіт әрі қарусыз жиналуға, жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар, шерулер өткізуге және тосқауылдарға тұруға құқығы бар (32-бап).

в) Азаматтар мемлекеттік органдарын сайлауға және сайлануға, референдумға қатысуға, мемлекеттік қызметке кіруге құқығы бар (33-бап).

г) Бірлесу бостандығы құқығы (23-бап). Азаматтар өздерінің алдына қойған мақсаттарын, мүдделерін іс жүзіне асыру үшін партиялар, кәсіподақ, қоғамдық ұйымдар құруға құқылы.

Әлеуметтік-экономикалық және мәдени құқықтары мен бостандықтары:

а) Жеке меншікке ие болу құқығы (26-бап). Конституция бойынша жеке меншік пен мемлекеттік меншік тең дәрежеде қорғалады (6-бап).

б) Әрбір азаматтың еркін кәсіпкерлікпен шұғылдануға құқығы бар. Бұл қызмет тек «заң тыйым салмағанның бәріне рұқсат» шеңберінде жүзеге асуы тиіс.

в) Қазақстан Республикасының азаматы еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауға құқығы бар (24-бап).

г) Демалуға (24-бап), денсаулығын сақтауға (29-бап), жасы келгенде, мүгедек болғанда, асыраушысынан айырылған жағдайларда жалақы немесе зейнетақы, жәрдемақы алуларына (28-бап), неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғалуында болуы (27-бап) құқықтары.

д) Азаматтардың білім алу құқығы (30-бап). Мемлекеттік оқу орындарында тегін білім алу конкурстық негізде болады.

е) Ана тілі мен төл мәдениетін пайдалану құқығы (19-бап). Адам құқықтарымен қатар мемлекет жеке адамдарға арнайы құқықтық міндеттер де жүктейді. Құқық міндетсіз болмайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы жеке азаматтарға мынадай міндеттер жүктейді:

а) Әркім Конституцияны сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиеттерін құрметтеуге міндетті (34-бап).

б) Әркім Республиканың мемлекеттік нышандарын құрметтеуге міндетті (34-бап).

в) Заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады (35-бап).

г) Қазақстан Республикасын қорғау — оның әрбір азаматының қасиетті парызы және міндеті (36-бап).

д) Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті (37-бап).

е) Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті.

Қазақстан Республикасының Конституциясындағы адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын саралап, қорытындылай келе, бүкіл халықтық республикалық референдумда қабылданған Ата Заңымыз Конституция халықтың ерік-жігерінің айқын көрінісі болып табылады. Республиканың негізгі құжаты ретінде қабылданған, Конституция өзінің маңызын, өзектілігі мен мүмкіндіктерін (дереккөздерін) жоғалтқан жоқ және де жақын аралықта өз маңызын жоғалтпайды. Бірақ та заман қарқыны үдегендіктен, қоғамдық құқықтық қатынастар күрделенеді және жаңа қатынастар пайда болады, сол себептен Конституцияға өзгерістер мен толықтырулардың енгізілуі заңдылық болып табылады.

ⁱ Назарбаев Н. Ә. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. — Алматы, 1992.

ⁱⁱ Котов А. К. Суверенный Казахстан: гражданин, нация, народ. — Алматы, 1996.